

Oskar Myszor

(Instytut Historii

Uniwersytetu Gdańskiego)

„Indyjski pielgrzym”. Polityczne podróże Subhasa Chandry Bosego (1897–1945?)

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie kolei zagranicznych podróży Subhasa Chandry Bosego (beng. Śubhāṣ Ćôndra Bôṣu), wybitnego działacza indyjskiego ruchu niepodległościowego w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem tułaczki podjętej w celu uzyskania poparcia dla walki o niezależność Indii. Bose spędził za granicą prawie ¼ swojego 48-letniego życia, z czego ponad osiem lat w Europie, a dwa – w okupowanej przez Japonię Azji Wschodniej.

Bose jest postacią praktycznie nieznaną w polskiej historiografii, w związku z czym podejmuję tutaj próbę naszkicowania jego życiorysu. Wczesne biografie zachodnie ukazywały postać Subhasa w negatywnym lub lekceważącym świetle¹, jednocześnie w Indiach ukazała się duża liczba biografii napisanych w duchu hagiograficznym, opisujących Bosego jako męczennika poległego za wolność Indii lub rozważających jego działalność w kontekście historii alternatywnej. W ostatnich dwóch dekadach powstało jednak wiele prac ukazujących go bardziej obiektywnie. Większość publikacji poświęconych Bosemu skupia się na jego działalności w okresie II wojny światowej, czyli pobycie w Niemczech i Włoszech w latach 1941–1943, oraz powrocie do Azji Wschodniej i przywództwie nad Indyjską Armią Narodową (INA, Indian National Army) u boku Japonii w latach 1943–1945. Temu okresowi poświęcam również dużą część niniejszego tekstu, przede wszystkim moim celem jest jednak przedstawienie mniej znanego, kilkuletniego (z przerwami) pobytu Bosego w Europie (w tym wizyty w Polsce) w latach 30., który poważnie wpłynął na ostateczne ukształtowanie jego poglądów i programu politycznego.

---

¹ Między innymi H. Toye, *The Springing Tiger: A Study of a Revolutionary* (korzystałem z wydania: *Subhash Chandra Bose: The Springing Tiger*, Ahmedabad 1991) oraz G.H. Corr, *The War of the Springing Tigers*, London 1975.

Subhas Chandra Bose urodził się 23 stycznia 1897 roku w Cuttack (Kaṭaka), w prezydencji Bengal (ob. w stanie Odisha) Indii Brytyjskich, jako dziewiąte dziecko (szósty syn) bengalskiego adwokata Janakinatha Bosego (1860–1934). Rodzina należała do hinduskiej kasty *kāyastha* („skrybów”)², zaliczającej się do ówczesnej elity. Janakinath w 1901 roku został wybrany burmistrzem Cuttack, a później zasiadał w prowincjonalnej radzie ustawodawczej (Bengal Legislative Council). Warto wspomnieć, że zarazem (obok klanów Ghosh i Mitra) klan Bose należał do *wamśaja*, najwyższej rangi w ramach tej kasty³. Młody Subhas uczył się wprawdzie w lokalnej Stewart School w Cuttack, skąd w 1909 roku przeniósł się do Ravenshaw Collegiate School. Po zdaniu egzaminu maturalnego (w którym uzyskał drugą pozycję w prowincji), w 1913 roku został przyjęty do prestiżowego Presidency College w Kalkucie. W tym czasie zaczął przejawiać zainteresowanie polityką, wchodząc w krąg studentów o poglądach nacjonalistycznych. W 1916 roku wziął udział w napaści na prof. E.F. Oatena, wykładowcę historii znanego z antynacjonalistycznych wypowiedzi, w efekcie czego został relegowany⁴.

Po nieudanej próbie zaciągnięcia się do armii Indii Brytyjskich (Indian Territorial Army) rok później wstąpił do Scottish Churches College, gdzie zakończył edukację uzyskaniem licencjatu (B.A.) z filozofii w 1919 roku. Dnia 15 września tego roku po raz pierwszy w życiu opuścił Indie, udając się na pokładzie statku „City of Calcutta” do Wielkiej Brytanii. Uczynił to głównie za namową ojca, liczącego na przyszłą karierę syna w brytyjsko-indyjskiej służbie cywilnej (ICS, Indian Civil Service). Trafił do Fitzwilliam College w Cambridge, gdzie został immatrykulowany 19 listopada. W roku 1920 zdał z czwartą lokatą egzamin do ICS, jednak ostatecznie w kwietniu 1921 roku zrezygnował z dalszego szkolenia, nie chcąc służyć Brytyjczykom. W tym samym roku powrócił do Indii⁵.

Po powrocie podjął pracę jako redaktor angielskojęzycznej gazety „Forward” („Naprzód”), założonej przez nacjonalistycznego działacza związkowego Chittaranjana Dasa (1870–1925). Das stał się pierwszym mentorem i patronem Bosego

² Przynależność *kāyasthów* do konkretnej *varny* (grupy kast) jest sporna. Uznaje się ich bądź za najwyższą z kast drugiej z czterech *varn*, *kshatriya* („wojowników”), bądź za kastę pośrednią pomiędzy *kshatriya* a *brahminami* („kapłanami”). Najrzadziej zalicza się ich do *brahminów*. Zob. S.N. Sadasivan, *A Social History of India*, New Delhi 2000, s. 258–259.

³ R.B. Inden, *Marriage and Rank in Bengali Culture: A History of Caste and Clan in Middle Period Bengal*, Berkeley 1976, s. 26, 40.

⁴ A.P. Ganguly, *Life and Times of Netaji Subhas: From Cuttack to Cambridge, 1897–1921*, Dehra Dun 2001, s. 61–76, 81–90, 99–102, 128–140; M.J. Getz, *Subhas Chandra Bose: A Biography*, Jefferson 2002, s. 7–8.

⁵ S.K. Chatterji, *Subhas Chandra Bose: Personal Reminiscences*, [w:] *Forgotten Images: Reflections and Reminiscences of Subhas Chandra Bose*, red. T.R. Sareen, Delhi 1997, s. 40–42; A.P. Ganguly, *op. cit.*, s., 151–165, 178–190; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 33; Y.N. Sukthankar, *Subhas We Knew at Cambridge*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 7–8; E.A. Vas, *Subhas Chandra Bose: The Man and His Times*, New Delhi 2008, s. 17.

na początku jego politycznej kariery. W tym okresie Subhas podjął działalność w Indyjskim Kongresie Narodowym (INC, Indian National Congress), początkowo w jego młodzieżowych przybudówkach – wpieryw w lokalnej Bengalskiej Konferencji Młodych Mężczyzn (All-Bengal Young Men's Conference), której przewodniczącym został w 1923 roku, a następnie w Indyjskim Kongresie Młodzieży (All India Youth Congress). W tym samym roku objął stanowisko sekretarza INC w stanie Bengal. Gdy rok później Das został wybrany burmistrzem Kalkuty, Bose otrzymał nominację na jego zastępcę (*Chief Executive Officer of the Calcutta Municipal Corporation*)⁶.

Patriotyczna działalność 27-letniego Subhasa zwróciła uwagę władz kolonialnych, co doprowadziło do jego aresztowania w ramach antynacjonalistycznej akcji policyjnej w 1925 roku. Został osadzony w więzieniu w Mandalay, w brytyjskiej Birmie. Dwuletni pobyt za kratami wpłynął negatywnie na zdrowie więźnia, który nabawił się gruźlicy. Więzienne doświadczenie pomogło mu jednak w dalszej politycznej karierze, gdyż po wyjściu na wolność w 1927 roku został wybrany na stanowisko sekretarza generalnego INC. W roku 1928 roku objął dowództwo nad Korpusem Ochotniczym (Congress Volunteer Corps), paramilitarną formacją INC, a w 1929 roku przejął na roczną kadencję kierownictwo Indyjskiego Kongresu Związków Zawodowych (All-India Trade Union Congress) oraz uzyskał mandat do Bengal Legislative Council. W tym samym roku Bose został ponownie aresztowany przez Brytyjczyków, w związku z działalnością w ruchu *satiāgraha* („nieposłuszeństwo obywatelskie”), i znów trafił do więzienia w Mandalay⁷.

We wrześniu 1930 roku wygrał wybory na burmistrza Kalkuty, będącej wówczas największym miastem Indii Brytyjskich⁸. Ów wybór zmusił Brytyjczyków do wypuszczenia Bose na wolność, choć stało się to dopiero po sześciu miesiącach. Zawarty 5 kwietnia 1931 roku przez wicekróla Indii Lorda Irwina oraz Gandhiego pakt, przerywający ze strony INC pierwszą *satiāgrahę*, został przez Bosego uznany za kapitulację *Mahatmy* wobec Brytyjczyków. Szczególnie martwiło Subhasa wycofanie się Gandhiego z żądania śledztwa w sprawie licznych przypadków brutalności policji w okresie poprzednich dwóch lat. Ta decyzja, traktowana przez *Mahatmę* jako ruch taktyczny, w efekcie stała się zalążkiem przyszłego rozłamu między duchowym liderem INC a przywódcą radykalnej młodzieży, za którego był uznawany wówczas Bose⁹.

⁶ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 34; E.A. Vas, *op. cit.*, s. 17.

⁷ J. Gallagher, *Congress in Decline: Bengal, 1930 to 1939*, „Modern Asian Studies” 1973, vol. 7, no. 3, s. 595–596; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 35; H. Toye, *op. cit.*, s. 51; S. Wolpert, *Nowa historia Indii*, Warszawa 2010, s. 374.

⁸ Według danych spisu powszechnego z 1931 roku Kalkuta liczyła 1 196 700 mieszkańców, niewiele więcej od drugiego pod względem ludności Bombaju (1 161 400). *India: Historical demographic data of the urban centers*, www.populstat.info/asia/indiat.htm, dostęp: 9.12.2012.

⁹ H. Toye, *op. cit.*, s. 52; S. Wolpert, *op. cit.*, s. 380.

Wkrótce potem Bose po raz kolejny trafił do brytyjskiego więzienia, tym razem w Bhowali (stan Uttar Prades). W lutym 1933 roku został zwolniony w związku z pogorszeniem stanu zdrowia i udał się na leczenie do Wiednia. Podróż odbył na pokładzie statku „Gange” z Bombaju do Wenecji. Pobyt w Wiedniu dzielił pomiędzy sanatorium Fürth a Hotel de France. W austriackiej stolicy spotkał przebywającego w Austrii w tym samym celu znajomego działacza niepodległościowego, Vithalbhaia Payela (1873–1933)¹⁰.

Podczas kilku lat spędzonych (z przerwami) w Europie w latach 30. Bose uczestniczył w wielu spotkaniach, które można podzielić na cztery obszary działalności. Na początku przeważnie występował jako przedstawiciel władz miejskich Kalkuty (nie był już burmistrzem, ale dysponował oficjalnym pełnomocnictwem tychże), stąd odbył liczne spotkania z włodarzami europejskich stolic. Poza tym odwiedzał środowiska emigracji indyjskiej, przede wszystkim młodzież studiującą na Starym Kontynencie. Dalej nawiązywał kontakty z środowiskami naukowymi (indologicznymi). Wreszcie w późniejszym okresie (szczególnie zimą 1937/1938) występował jako oficjalny przedstawiciel INC.

Pierwsze spotkanie na wyższym szczeblu w Europie Bose odbył 10 maja 1933 roku, gdy uzyskał rozmowę z burmistrzem Wiednia, Karlem Seitzem (1869–1950). Pod koniec czerwca udał się do Pragi, w której spędził około miesiąca. Spotkał się z praskim *primátorem* (burmistrzem), Karlem Baxą (1863–1938), oraz czechosłowackim ministrem spraw zagranicznych, Edvardem Benešem (później prezydentem w latach 1935–1938 i 1940–1948)¹¹.

Dnia 9 lub 10 lipca 1933 roku Bose przyjechał do Warszawy, która tym samym stała się trzecią z odwiedzonych przezeń europejskich stolic. Podczas tygodniowego pobytu mieszkał w Hotelu Brülowskim (nie mylić z pobliskim Pałacem Brühla) przy ulicy Fredry 12. Ze względu na nieobecność prezydenta miasta¹², 12 lipca Bose został przyjęty w Ratuszu przez jego zastępcę, Mariana Borzęckiego¹³. Celem pobytu „gościa z Indyj” w Polsce było szersze nawiązanie stosunków gospodarczych i kulturalnych – Bose postulował, między innymi, powołanie towarzystwa polsko-indyjskiego, utworzenie konsulatu RP w Bombaju oraz zachęcanie indyjskiej młodzieży do studiowania na polskich uczelniach¹⁴. W późniejszym (wysłany 14 marca 1934 roku z Monachium) liście

¹⁰ S.C. Bose, *India's Spokesman Abroad: Letters, Articles, Speeches and Statements 1933–1937*, oprac. S.K. Bose, S. Bose, Kolkata 1994, s. 2–3.

¹¹ *Ibidem*, s. 10–11, 18–21.

¹² Ówczesnym (lipiec 1927 roku–marzec 1934 roku) prezydentem Warszawy był Zygmunt Słomiński (1879–1943).

¹³ Marian Borzęcki (1889–1942), wcześniej (czerwiec 1923 roku – listopad 1926 roku) komendant główny Policji Państwowej; zmarł w niemieckim obozie koncentracyjnym Mauthausen.

¹⁴ S.C. Bose, *India's Spokesman Abroad*, s. 20–23; *Były burmistrz Kalkuty gościem Warszawy*, „Nowiny Codzienne”, 12 VII 1933, s. 1; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 38; *Gość z Indyj w Polsce*, „Ilustrowany Kuryer Codzienny”, 14 VII 1933, s. 8.

do burmistrza Kalkuty, Santosha Kumara Basu, Subhas zawarł dość obszerną relację z pobytu w polskiej stolicy, którą warto tutaj częściowo przytoczyć: „Niepodległość Polski była wielką inspiracją dla publicznego rozwoju Warszawy. Miasto gwałtownie się rozwija w ciągu ostatnich czterech lat, i wszędzie rosną wspaniałe budynki. Spacerując po ulicach, czuje się dreszcz nowego życia. [...] Prezydent był uprzejmy umożliwić mi prezentację wewnętrznej pracy magistratu, przydzielając angielskojęzycznych urzędników. Z wielką przyjemnością stwierdziłem, że władze miejskie i państwowe współpracują z sobą blisko. Najbardziej uderzył mnie zakres prac, mających na celu zapewnienie rozrastającej się ludności miasta dostępu do bieżącej wody. W związku z tym postępuje regulacja rzeki Wisły, [będącej] matką Warszawy. Podobnie jak w innych europejskich miastach, publiczna infrastruktura w rodzaju elektrowni, gazowni itd. oraz usług transportowych, jest własnością magistratu. [...] Wszystko jest kierowane przez polskich urzędników i pracowników, a większość instalacji jest polskiej produkcji. [...] Ludność Warszawy od czasu wojny przekroczyła milion, i w tej chwili zbliża się do półtora miliona¹⁵. Innymi słowy, zbliża się do wielkości Kalkuty. Stwierdzam jednak, że dochód miasta jest dużo wyższy [niż w Kalkucie]. [...] Zostałem zaproszony do miejskiej piekarni, największej w Polsce, a prawdopodobnie w całej Europie. W tym zakładzie, wyposażonym w najnowsze maszyny, codziennie można zapewnić chleb dla 1/3, a w przypadku kryzysowej sytuacji nawet 1/2 ludności miasta, czyli 500 tys. ludzi. Inną instytucją, która wywarła na mnie ogromne wrażenie, był [Centralny] Instytut Wychowania Fizycznego, największy tego typu w Europie. [...] System wychowania fizycznego jest oparty na medyczno-naukowych podstawach, dzięki istnieniu dużego laboratorium oraz wydziału badawczego. Władze planują budowę dużego stadionu, dzięki któremu w niedalekiej przyszłości miasto mogłoby ugościć Igrzyska Olimpijskie. [...] Moja wizyta w Warszawie zakończyła się przyjęciem zorganizowanym przez tutejszy Instytut Orientalistyczny [...]. Byłem głęboko przejęty serdecznym powitaniem, oraz zainteresowaniem sprawami Indii i indyjską kulturą. Miałem zaszczyt poznać wybitnego znawcę sanskrytu, profesora Michalskiego¹⁶. [...] [Dzięki wizycie] ujrzałem, że tkwiące przez stulecia [pod obcymi rządami] społeczeństwo może powstać i wypełniać swoje obywatelskie powinności z pełną zdolnością, jak tylko nadarzy się ku temu możliwość. Warszawa może dziś śmiało mieścić się wśród najznakomitszych miast w Europie, jeśli mowa o poziomie rozwoju publicznego”¹⁷.

Podczas pobytu w Warszawie Bose próbował uzyskać zgodę na wyjazd do Moskwy, jednak nie osiągnął sukcesu. W związku z tym 17 lipca wyjechał

¹⁵ W 1933 roku Warszawa liczyła około 1,2 mln mieszkańców.

¹⁶ Stanisław Franciszek Michalski (1881–1961), indolog, encyklopedysta, tłumacz z sanskrytu i języka palijskiego klasycznych tekstów indyjskich. Zob. nekrolog: G. Szychalska-Wilczurowa, *Stanisław Franciszek Michalski*, „Przegląd Orientalistyczny” 1962, nr 2, s. 129–133.

¹⁷ S.C. Bose, *India's Spokesman Abroad...*, s. 57–60.

z Polski do Berlina. Toye sugeruje, że już wówczas spotkał się w Berlinie z Hitlerem i von Ribbentropem, nie jest to jednak prawdą. Podczas pobytu w Berlinie w lipcu 1933 roku Bose starał się o uzyskanie rozmowy z *Führerem*, spotkał się jednak tylko z nadburmistrzem Heinrichem Sahmem (1877–1939), *notabene* byłym (w latach 1920–1931) prezesem senatu Wolnego Miasta Gdańska. W stolicy Niemiec pozostał do 29 sierpnia, kiedy udał się do czeskosłowackiego kurortu Františkovy Lázně (niem. Franzensbad). Pod koniec września wyjechał do Szwajcarii, aby odwiedzić przebywającego tam Patela. Podczas gdy stan zdrowia Bosego się polepszył, Patel zachorował ciężiej (m.in. doznał rozległego zawału serca), aż 22 października zmarł w klinice „La Ligniere” w szwajcarskim Gland. Subhas towarzyszył mu w ostatnich tygodniach życia¹⁸.

W grudniu Bose spędził kilkanaście dni, wypoczywając na francuskiej Riwierze – mieszkał wówczas w hotelu „de Luxembourg” w Nicei. Stamtąd udał się do Rzymu, gdzie otrzymał zaproszenie na uroczyste otwarcie Instytutu Orientalistycznego (21 grudnia) oraz Zjazd Studentów Azjatów (22–28 grudnia). Przed wszystkim jednak poznał osobiście Mussoliniego, z którym spotkał się w tym czasie aż trzykrotnie. W styczniu 1934 roku powrócił do Szwajcarii, po drodze zatrzymując się na kilka dni w Mediolanie; tam wygłosił odczyt w lokalnym towarzystwie naukowym. W marcu i kwietniu – okrężną drogą przez Monachium, Berlin, Florencję i Rzym – udał się do Wiednia. W Berlinie uzyskał spotkanie z nazistowskim ministrem gospodarki, Kurtem Schmittem (1886–1950). W stolicy Włoch został ponownie przyjęty przez *Ducego*¹⁹.

W Austrii przebywał niedługo, gdyż wkrótce wyruszył w podróż po Europie Środkowej. Dnia 5 maja w Pradze – jako honorowy gość – wziął udział w założycielskim posiedzeniu Stowarzyszenia Indyjskiego (*Indické Sdružení*), którego inicjatorem był czeski indolog, prof. Vincenc Lesný (1882–1953). Stamtąd wyruszył koleją do Budapesztu, a następnie (13 maja) Bukaresztu. Tam został ugoszczony przez ppłk. dr. Narsinga Mulgunda, chirurga-okulistę i oficera armii rumuńskiej, z pochodzenia Hindusa²⁰. Z rumuńskiej stolicy przybył 19 maja samolotem do Stambułu. Stamtąd poprzez Sofię (gdzie dotarł 23 maja), Belgrad (30 maja) oraz Zagrzeb (6 czerwca) powrócił do Wiednia (10 lub 11 czerwca). Chciał również odwiedzić Ateny, ale nie uzyskał greckiej wizy. W każdym z wymienionych miast spędził kilka dni, poświęcając czas głównie na zwiedzanie²¹.

¹⁸ M. Bose, *Raj, Secrets, Revolution: A Life of Subhas Chandra Bose*, London 2004, s. 110; S.C. Bose, *India's Spokesman Abroad...*, s. 26–37; R. Hayes, *Subhas Chandra Bose in Nazi Germany: Politics, Intelligence and Propaganda, 1941–43*, London 2011, s. 11; N.D. Parikh, *Reminiscences*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 20–21.

¹⁹ M. Bose, *op. cit.*, s. 114–115; S.C. Bose, *India's Spokesman Abroad*, s. 39–52, 60–66; R. Hayes, *op. cit.*, s. 12–14.

²⁰ Mulgund osiedlił się w Rumunii w 1913 roku, bezpośrednio po wojnach bałkańskich. Żonaty z Rumunką, miał dwójkę dzieci.

²¹ M. Bose, *op. cit.*, s. 117–118; S.C. Bose, *India's Spokesman Abroad*, s. 66–70; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 38; *Kdo był kdo: Čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté. Biografický slovník*,

W lipcu 1934 roku, podczas leczenia w Wiedniu, Subhas powrócił do pracy nad *The Indian Struggle* (na zamówienie londyńskiego wydawnictwa Wishart & Co.), do czego potrzebował kompetentnej, znającej angielski sekretarki i stenografistki. W tej roli zatrudnił młodą, 23-letnią Austriaczkę Emilie Schenkl (1910–1996), która nie tylko oddała się pracy nad książką, ale także nawiązała z Bosem nić przyjaźni mającej w przyszłości rozwinąć się w głębsze uczucie. Subhas kontynuował pracę nad książką również w trakcie dwumiesięcznego (2 września – 2 listopada) pobytu w czeskosłowackim uzdrowisku Karlove Vary (niem. Karlsbad), gdzie mieszkał w pensjonacie „Königin Alexandra”. Bose ukończył pisanie *The Indian Struggle* wkrótce po powrocie do Wiednia, w listopadzie, a w styczniu 1935 roku książka się ukazała w Londynie²².

Wkrótce po ukończeniu książki Bose otrzymał wiadomość o ciężkiej chorobie swojego ojca, w związku z czym 29 listopada wyruszył w drogę powrotną (samolotem) do Indii, z Wiednia *via* Ateny, Kair i Bagdad²³. Niestety, nie zdążył na czas – Janakinath zmarł 2 grudnia, na kilkadziesiąt godzin przed przybyciem Subhasa do Kalkuty. W związku z tym niedługo po niewiele ponad miesiącu, 10 stycznia 1935 roku ponownie udał się do Europy (na pokładzie włoskiego statku „Victoria”), unikając zresztą wydanego w międzyczasie przez Brytyjczyków nakazu aresztowania²⁴.

Dnia 20 stycznia Bose zszedł na ląd w Neapolu, skąd przez Rzym, Genewę, Zurych i Monachium wrócił do Wiednia. Tam w kwietniu przeszedł operację pęcherzyka żółciowego. Dnia 16 czerwca ponownie udał się na kurację do Karlovych Varów, gdzie spędził lato (do 7 września). Wrzesień i październik spędził w austriackim uzdrowisku Badgastein, a zimę – w Wiedniu. W styczniu 1936 roku przybył do Antwerpii, skąd po trzytygodniowym pobycie u znajomych państwa Javeri udał się do Paryża. W trakcie tygodniowego pobytu we francuskiej stolicy miał okazję poznać literata André Gide’a (1869–1951), przyszłego noblistę (1947), oraz wielu działaczy i działaczek lewicowych lub pacyfistycznych²⁵.

Znad Sekwany wyruszył do Hawru, skąd statkiem „Washington” dotarł do Dublina, gdzie został ciepło przyjęty przez prezydenta Éamona De Valerę (1882–1975). W Irlandii przebywał od 31 stycznia do 12 lutego 1936 roku. Stamtąd przez Paryż udał się do Szwajcarii, aby złożyć wizytę u mieszkającego w Villeneuve (kanton Vaud) francuskiego pisarza, laureata literackiej nagrody Nobla w 1915 roku, Romaina Rollanda (1866–1944). Na początku marca powrócił do Badgastein. Stamtąd bezskutecznie próbował uzyskać spotkanie z Hitlerem

red. J. Filipický, Praha 1999, www.libri.cz/databaze/orient/list.php; www.libri.cz/databaze/orient/institute.php, dostęp: 26.12.2012.

²² M. Bose, *op. cit.*, s. 118–119; S.C. Bose, *India’s Spokesman Abroad*, s. 76–84.

²³ Bose wykorzystał przesiadkę w Kairze na zwiedzenie pobliskich piramid.

²⁴ S.C. Bose, *Letters to Emilie Schenkl, 1934–1942*, oprac. S.K. Bose, S. Bose, Kolkata 1994, s. 2–4; *idem*, *India’s Spokesman Abroad...*, s. 85–87; H. Toye, *op. cit.*, s. 60–61.

²⁵ M. Bose, *op. cit.*, s. 123; S.C. Bose, *India’s Spokesman Abroad...*, s. 88, 96–116, 123, 139–140.

w Berlinie, został jednak przyjęty jedynie przez niskiego rangą urzędnika *Auswärtiges Amt* (Urząd Spraw Zewnętrznych, tzn. resort spraw zagranicznych Niemiec). Rozczarowany zignorowaniem przez władze III Rzeszy oraz dodatkowo zniesmaczony wygłoszonym niedługo później przez Hitlera przemówieniem, w którym nazistowski przywódca podkreślił wyższość rasy białej, w marcu podczas konferencji prasowej w Genewie Bose publicznie opowiedział się za gospodarczym bojkotem Niemiec przez Hindusów²⁶.

Dnia 8 kwietnia 1936 roku powrócił do Indii na pokładzie włoskiego liniowca „Conte Verde”. Został natychmiast aresztowany i osadzony w więzieniu Yaravada w Poona (ob. Pune). Pod koniec maja był zwolniony przez Brytyjczyków, jednak stale śledzony i w efekcie zmuszony do przebywania *de facto* w areszcie domowym, w domu swojego brata pod Darjeelingiem w północnym Bengalu. Styczeń i luty 1937 roku spędził w szpitalu w Kalkucie, skąd w kwietniu wyjechał do kurortu Dalhousie w Pendżabie (ob. w stanie Himaćal Pradeś). W październiku wrócił do Kalkuty, skąd 18 listopada wyleciał w ponowną podróż do Europy²⁷.

Dnia 21 listopada Bose wylądował samolotem holenderskich linii lotniczych KLM w Neapolu. Wpierw udał się do Badgastein, gdzie podjął pracę nad ostatecznie nieukończoną autobiografią zatytułowaną *An Indian Pilgrim (Indyjski pielgrzym)*²⁸. W tym czasie w prywatnym życiu Bosego dokonała się ważna zmiana – 26 grudnia zawarł małżeństwo z Emilie Schenkl, choć jedynie w formie dyskretnej, prywatnej ceremonii religijnej (hinduistycznej). Wobec Emilie Bose zachowywał się z dużą kurtuazją, graniczącą z pewną rezerwą. Warto zauważyć, że przez cały okres korespondencji prowadzonej w języku angielskim (zachowanej dla lat 1934–1942), zawsze zwracał się do niej jednolicie, słowami: „droga panno Schenkl” („Dear Fr. Schenkl”), na co ona odpisywała: „drogi panie Bose” („Dear Mr Bose”) ²⁹. Bose nie afiszował się nigdy swoim związkiem z Austriaczką, a w Indiach nawet go ukrywał, sugerując wręcz, że w życiu osobistym zachowuje celibat. Większość współpracowników Subhasa w Indiach (a nawet jego rodzina), a następnie w Azji Wschodniej po stronie Japonii, nie wiedziała za jego życia o europejskim małżeństwie swego przywódcy³⁰.

W styczniu Bose udał się do Wielkiej Brytanii. Jego wizyta, już w roli przewodniczącego-elekta INC, w kolonialnej metropolii Indii spotkała się z dużym zainteresowaniem mediów i opinii publicznej, została jednak zignorowana przez elity rządzące Albionu. Na początku stycznia Bose odbył jednak spotkanie z grupą działaczy opozycyjnej Partii Pracy, w którym udział wzięli, między innymi, lider tego ugrupowania, Clement Attlee (1883–1967), później

²⁶ *Ibidem*, s. 91–92, 134–135, 142–144; R. Hayes, *op. cit.*, s. 16; N.D. Parikh, *op. cit.*, s. 23, 26.

²⁷ S.C. Bose, *India's Spokesman Abroad...*, s. 168–176, 192–199, 228–229; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 49; H. Toye, *op. cit.*, s. 61.

²⁸ S.C. Bose, *An Indian Pilgrim: An Unfinished Autobiography*, oprac. S.K. Bose, S. Bose, Kolkata 1997.

²⁹ Por. S.C. Bose, *Letters to Emilie Schenkl...*, s. 1–226.

³⁰ S.C. Bose, *India's Spokesman Abroad...*, s. xxv.

wicepremier w wojennym gabinecie Churchilla oraz premier w latach 1945–1951; Ernest Bevin (1881–1951), sekretarz generalny wpływowego związku zawodowego Transport and General Workers' Union, późniejszy wojenny minister pracy oraz minister spraw zagranicznych w gabinecie Attlee'go; oraz Sir Stafford Cripps (1889–1952), przyszły ambasador w ZSRR (1940–1942) oraz kanclerz skarbu (1947–1950). Wkrótce potem wyruszył w drogę powrotną, docierając 23 stycznia do Karaczi³¹.

Podróże po Europie w latach 1933–1938 miały duże znaczenie w formowaniu politycznego światopoglądu Bosego. Zafascynował się, między innymi, myślami i działalnością przywódców włoskiego *risorgimento*, Garibaldiego i Mazziniego, jak również żywotem lidera węgierskiej rewolucji 1848 roku, Lajosa Kosutha³². Obserwował organizację i działalność ruchów politycznych, zwracając szczególną uwagę na faszyzm i komunizm (o nazizmie miał niskie mniemanie), jak również socjalistyczno-autorytarną politykę Kemala Atatürka w Turcji. Bose uznawał wówczas, że światowy, a zatem także indyjski *Zeitgeist* wzywa do przyjęcia metod autorytarnych, zarazem jednak w programie politycznym pozostał zwolennikiem socjalizmu w wydaniu liberalnym, demokratycznym. Autorytaryzm uważał nie za cel ustrojowy, lecz czasową metodę, konieczną do stabilizacji nowego państwa. W swoim manifestie pisał o „potrzebie silnego rządu centralnego z możliwościami dyktatury na kilka lat, [zdolnego] postawić Indie na nogi”³³. Bose mylnie uznawał włoski faszyzm za ideologię antyimperialistyczną, nie zwracając uwagi na krwawe stłumienie narodowego powstania ‘Umara al-Muchtāra w Libii w latach 1929–1931³⁴ czy inwazję Rzymu na niepodległą Etiopię w 1935 roku³⁵. Ogólnie trzeba uznać, że Bose miał uproszczone i życzeniowy obraz rozwijających się wówczas w Europie ideologii, o czym świadczy wywiad udzielony brytyjskiej komunistycznej gazecie „Daily Worker” (24 I 1938), w którym wyraził się, iż Indie potrzebują „socjalistycznego reżimu opartego na syntezie komunizmu i faszyzmu”³⁶.

W 1938 roku Bose osiągnął czołowe stanowisko w indyjskim ruchu narodowym, uzyskując wybór na przewodniczącego INC. Jego program polityczny opierał się na bezwarunkowym dążeniu do niepodległości (*swāradź*), niewykluczającym zastosowania siły. Uznawał, że w aspiracjach niepodległościowych nie da się uniknąć „daniny krwi”, toteż trzeba stosować wszelkie możliwe metody,

³¹ H. Toye, *op. cit.*, s. 61–62.

³² S.C. Bose, *India's Spokesman Abroad...*, s. 98.

³³ S.C. Bose, *The Indian Struggle, 1920–1942*, Oxford 1997, s. 349–350.

³⁴ Szerzej zob. A.A. Ahmida, *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance, 1830–1932*, New York 1994, s. 136–139.

³⁵ Warto jednak zwrócić uwagę, że przy okazji spotkania z Mussolinim w grudniu 1937 roku Bose starał się uniknąć rozgłosu, zdając sobie sprawę ze złej wówczas opinii o włoskim przywódcy wśród Azjatów. Zob. R. Hayes, *op. cit.*, s. 19.

³⁶ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 3, 39; H. Toye, *op. cit.*, s. 59–60.

nie wyłączając walki zbrojnej i terroryzmu, oraz korzystać z zasady „wróg mojego wroga jest moim przyjacielem”. Owa zasadniczość doprowadziła do politycznej konfrontacji z Gandhim, zwolennikiem biernego oporu, unikającym stosowania przemocy. Bose próbował zachować jedność partii, jednak bezkompromisowa postawa obu stron w kwestii stosowania siły doprowadziła do wewnętrznego rozłamu. W 1939 roku Subhasowi udało się uzyskać ponowny wybór na stanowisko przewodniczącego INC, jednak tym razem zdobył niewielką przewagę (1580 przeciwko 1375 głosom) nad kandydatem „frakcji Gandhiego”, którym był historyk Pattabhi Sitaramayya (1880–1959). Była to pierwsza w dziejach kongresu otwarta konfrontacja w walce o czołowe stanowisko w ugrupowaniu. Gandhi próbował wcześniej nakłonić do kandydowania trzeciego z ówczesnej „wielkiej trójki” INC, czyli Jawaharlala Nehru, który jednak nie zgodził się osobiście wystąpić przeciw dawnemu towarzyszowi³⁷.

W tym czasie Bose zaczął częściej używać osobistego tytułu *Netaji* (*netādźi*, नेताजी), czyli „szanowany przywódca”. Niewątpliwie był to wpływ obserwacji ruchów wodzowskich w Europie (zwłaszcza *Duce* Mussoliniego), zgodny jednak zarazem z ówczesną specyfiką indyjską, gdyż już wcześniej podobne tytuły stosowano wobec Gandhiego (*Mahātmā*, tzn. „oświecony”) oraz Nehru (*Paṇḍit*, „nauczyciel”). Po uzyskaniu zwycięstwa w walce o przywództwo w INC, Subhas nasilił starania o uznanie swojego programu politycznego przez cały kongres. Jego polityka spotkała się jednak ze stanowczym oporem „frakcji Gandhiego”. W lutym 1939 roku, w proteście przeciwko Bosemu ze stanowisk zrezygnowało 12 członków Komitetu Roboczego (organu wykonawczego INC). Przez pewien czas *Netaji* próbował kierować ugrupowaniem samodzielnie, jednak bojkot ze strony zwolenników Gandhiego mu to uniemożliwił³⁸.

Dnia 29 kwietnia 1939 roku Bose zrezygnował z przewodniczenia INC i podjął decyzję o utworzeniu własnego ugrupowania. Powstało ono 22 czerwca pod nazwą Wszechindyjskiego Bloku Postępowego (FB, All India Forward Block) i łączyło bezkompromisowość w staraniach niepodległościowych z radykalnym programem polityki społecznej, obejmującym między innymi zniesienie kast oraz równouprawnienie wyznań religijnych. Pierwotnie zamiarem Bose było zachowanie działalności FB w ramach INC, jednak reperkusje ze strony nowych władz kongresu (m.in. indywidualne wykluczenie Bose z INC na trzy lata) zmusiły go do samodzielnej polityki. Po wybuchu II wojny światowej Bose wzywał do wykorzystania słabej sytuacji Wielkiej Brytanii i wywołania insurekcji wyzwolenczej. Dnia 31 czerwca 1940 roku, podczas wiecu w kalkuckim parku Shradhananda, Bose wezwał do zburzenia pomników symbolizujących brytyjskie panowanie w Indiach, między innymi kolumny Holwell

³⁷ M. Bose, *Raj, Secrets, Revolution...*, s. 147–151; S. Wolpert, *op. cit.*, s. 392.

³⁸ M. Bose, *Raj, Secrets, Revolution...*, s. 152–153; S. Wolpert, *op. cit.*, s. 392.

Monument³⁹. Dnia 2 lipca, w przeddzień planowanej akcji obalenia kolumny, *Netaji* został aresztowany przez Brytyjczyków. W areszcie przyjął strajk głodowy, a po próbach przymusowego karmienia zagroził popełnieniem samobójstwa. Brytyjczycy zdawali sobie sprawę, że śmierć w więzieniu tak popularnego w Bengalu działacza jak Bose mogłaby doprowadzić do zamieszek w Kalkucie, w związku z czym po pięciu miesiącach (5 grudnia) Subhas został zwolniony do domu, pozostając jednak pod ścisłą obserwacją Criminal Investigation Department (brytyjskiej policji politycznej w Indiach). W międzyczasie kierowanie FB przejął jego zastępca, Sardul Singh Caveeshar (1886–1963), jednak w sierpniu 1942 roku ugrupowanie zostało zdelegalizowane przez władze kolonialne, a jego działacze – aresztowani lub internowani⁴⁰.

W listopadzie 1940 roku Bose podjął decyzję o ucieczce spod brytyjskiego nadzoru i przedostaniu się do neutralnego Afganistanu, gdzie liczył na pomoc którejś z ambasad państw wrogich wobec Wielkiej Brytanii. Wieczorem 16 stycznia 1941 roku wyjechał z Kalkuty samochodem⁴¹ prowadzonym przez swojego bratanka, Sisira Kumara Bosego. Poprzednie kilka tygodni wykorzystał na zapuszczenie brody, koniecznej w planowanym przebraniu. Rankiem 17 stycznia dotarli do domu krewnego w Bararee, a stamtąd Bose został przewieziony do Gomoh, skąd już samotnie wsiadł do pociągu na zachód. W międzyczasie Sisir powrócił do Kalkuty, a 25 stycznia rodzina zgłosiła „zaginięcie” Subhasa władzom. Przez ponad rok losy *Netajiego* pozostawały nieznane zarówno dla Brytyjczyków, jak i indyjskiej oraz światowej opinii publicznej. Sugerowano między innymi, że przebywa w klasztorze w Himalajach. Dnia 28 marca 1942 roku agencja Reutersa podała, że Bose zginął w katastrofie lotniczej w drodze do Japonii. Owa mylna informacja miała się paradoksalnie okazać proroczą⁴².

W rzeczywistości Bose dotarł 17 stycznia do Peszawaru (ob. Pakistan), gdzie spotkał się z dawnym współpracownikiem, Abad Khanem (alias Ram Lal), oraz Bhagat Ram Talwarem, pomocnikiem tegoż. Po tygodniu Bose i Talwar wyruszyli w kierunku granicy z Afganistanem. W tej podróży Subhas posługiwał się dokumentami na pasztuńskie nazwisko Mohammed Ziauddin, występując – zależnie od okoliczności – jako sprzedawca ubezpieczeniowy albo upośledzony niemowa,

³⁹ Ustawionej na cześć Johna Z. Holwella (1711–1798), XVIII-wiecznego gubernatora Bengalu z ramienia Kompanii Wschodnioindyjskiej.

⁴⁰ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 49–50; A. Werth, *Planning for Revolution, 1941–1943*, [w:] *A Beacon Across Asia: A Biography of Subhas Chandra Bose*, red. S.K. Bose, A. Werth, S.A. Ayer, Hyderabad 2008, s. 100–103.

⁴¹ Był to niemiecki Wanderer W24 o numerze rejestracyjnym BLA 7169, zakupiony przez Sarata Chandrę Bose (brata Subhasa) w 1937 roku dla swojego syna, Sisira – w 1941 roku studenta Calcutta Medical College. Pojazd pozostał w użyciu do 1958 roku, gdy Sisir przekazał go na rzecz założonego przez siebie Netaji Research Bureau, gdzie znajduje się do dziś. J. Sur, *The Wanderer*, www.autojunction.in/features/vintage-and-classic/the-wanderer-112-34967.cms, dostęp: 10.12.2012.

⁴² L.W. Adamec, *Afghanistan's Foreign Affairs to the Mid-Twentieth Century: Relations With the USSR, Germany, and Britain*, Tucson 1974, s. 247; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 50; H. Toye, *op. cit.*, s. 57–58.

pielgrzymujący w celu wyleczenia do grobu cudotwórcy Sakhi Sahiba. Po kilku dniach, nie bez niemiłych przygód (m.in. konieczności przekupienia afgańskiego policjanta złotym zegarkiem), obu mężczyznom udało się dotrzeć 31 stycznia do stolicy Afganistanu. W Kabulu Bose zamieszkał w domu hinduskiego kupca Uttama Chanda (alias Ghulam Sarwar)⁴³.

W pierwszej kolejności Bose udał się do ambasady ZSRR, gdzie został jednak nie tylko zignorowany, ale nawet niewpuszczony, prawdopodobnie w wyniku bariery językowej. Podobnie bezowocna była wizyta w przedstawicielstwie Japonii⁴⁴. Lepiej poszło w poselstwie III Rzeszy, gdzie uzyskał możliwość spotkania z ambasadorem Hansem Pilgerem⁴⁵, który obiecał Bosemu skontaktowanie się w sprawie z Berlinem. Jednak w złożonym 5 lutego Auswärtiges Amt raporcie, Pilger stwierdził że jego zdaniem Bose może być... agentem brytyjskim. Po trzech tygodniach wysłuchiwania bezskutecznych obietnic Niemców, Bose podjął ponowną, nieudaną próbę skontaktowania się z Sowietami. Pod koniec lutego *Netaji* otrzymał niespodziewaną ofertę spotkania z ambasadorem Włoch, Pietro Quaronim⁴⁶. W trakcie rozmowy Bose przedstawił przygotowany w międzyczasie przez siebie *Plan rewolucji indyjskiej*, w którym wzywał państwa Osi do pomocy w wyzwoleniu Indii, sugerując wysłanie, poprzez ZSRR i Afganistan, 50-tysięcznego korpusu wojskowego. Przekonywał, że tak niewielka liczba żołnierzy będzie wystarczająca, gdyż po wkroczeniu „wyzwoliciele” Hindusi masowo wystąpią przeciw Brytyjczykom⁴⁷.

Włoski dyplomata zdawał sobie sprawę, że wizja Bosego może być zbyt optymistyczna. Zarazem jednak pomiędzy Quaronim a Bosem nawiązała się nić zaufania, co ostatecznie doprowadziło do zgody Włocha na pomoc w podróży do Europy. Subhas otrzymał dokumenty niższego urzędnika ambasady, Orlando Mazzotty, z którymi 18 marca wyruszył w drogę z Kabulu. Wpierw grupa (Bosemu

⁴³ L.W. Adamec, *op. cit.*, s. 247–248; S.A. Ayer, *Netaji's Unique Courage*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 143–144.

⁴⁴ Yamamoto, *Bose as seen by the General of the Japanese Army*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 95–97. Kolejność wizyt Bose w kabulskich przedstawicielstwach dyplomatycznych, przed ambasadą Niemiec, jest niejasna. Według Adamca i Getza, Bose odwiedził wcześniej tylko poselstwo sowieckie. Natomiast Yamamoto, opierając się na relacji zapamiętanej z ust samego Bose, nie wspomina nic o wizycie u Sowietów, wymienia natomiast placówkę japońską.

⁴⁵ Hans Carl Adolph Pilger, ur. 21 stycznia 1888 roku w Kolonii. W służbie dyplomatycznej od 1919 roku, ambasador w Kabulu w latach 1937–1945. Zm. 8 listopada 1953 roku w Monachium.

⁴⁶ Ur. w 1898 roku; od 1936 roku ambasador Królestwa Włoch w Kabulu. W 1943 roku opowiedział się po stronie rządu Badoglio. Później ambasador włoski w ZSRR (1944–1946), Francji (1946–1958), RFN (1958–1961) i Wielkiej Brytanii (1961–1964), a pod koniec kariery prezes państwowej telewizji RAI (1964–1968). Zm. w 1971 roku.

⁴⁷ L.W. Adamec, *op. cit.*, s. 248; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 50–52; M.L. Hauner, *India in Axis Strategy: Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War*, Stuttgart 1981, s. 242–246; *idem*, *Afghanistan between the Great Powers, 1938–1945*, „International Journal of Middle East Studies” 1982, vol. 14, no. 4, s. 488–489.

towarzyszyło dwóch Niemców oraz Włoch) dotarła do Samarkandy w sowieckim Uzbekistanie, skąd pociągiem udali się do Moskwy, a następnie 3 kwietnia „Mazzotta” odleciał do Berlina. Sowietci zostali poinformowani o prawdziwej tożsamości „Włocha”, ale pomimo próśb Bosego, nie wykorzystali – o ile wiadomo – jego przejazdu do jakichkolwiek kontaktów politycznych⁴⁸.

W Niemczech Bose (wciąż występujący, dla zachowania tajemnicy, jako włoski urzędnik) znalazł się pod pieczę Auswärtige Amt, a dokładniej – Sekcji Informacyjnej tegoż, kierowanej przez Adama von Trotta⁴⁹. Bezpośrednim współpracownikiem Bosego był asystent von Trotta, Alexander Werth (1908–1973). Obaj starali się chronić Subhasa przed zainteresowaniem i kontaktami z funkcjonariuszami NSDAP, obawiając się, że taka konfrontacja może doprowadzić do konfliktu na tle rasowym. Bose nie ułatwiał swoim „opiekunom” działania, stale domagając się spotkania z Hitlerem lub chociaż Goebbelsem. Krótco po przybyciu do Berlina, 9 kwietnia 1941 roku, Bose przekazał Niemcom memorandum będące rozbudowaną wersją *Planu rewolucji indyjskiej*. Zawarł w nim zarówno szersze argumenty za współpracą niemiecko-indyjską, jak i szczegółowe pomysły na wsparcie (np. dywersja gospodarcza lub akcje terrorystyczne), jakim mogłaby ludność Indii pośrednio wspomóc wysiłek wojenny państw Osi. Zaproponował także utworzenie emigracyjnego rządu Indii, pod swoim przewodnictwem, który mógłby zawrzeć formalny sojusz i wypowiedzieć wojnę Aliantom. Memorandum Bosego zostało w kierownictwie niemieckiej dyplomacji przyjęte z zainteresowaniem, jednak nie potraktowano go wówczas priorytetowo. Rozczarowany *Netaji* udał się do Włoch. Dnia 6 czerwca spotkał się z Galeazzo hr. Ciano, włoskim ministrem spraw zagranicznych. W Rzymie zastała go informacja o niemieckiej inwazji na Związek Radziecki, co przekreśliło nadzieję na niemiecką operację wojskową w Indiach – przynajmniej do momentu ewentualnego upadku Sowietów⁵⁰.

W międzyczasie Niemcy podjęli decyzję co do roli Bose, zapraszając go do utworzenia w Berlinie – pod pieczę Auswärtiges Amt – tak zwanego Centrum Wolnych Indii (ZFI, Zentrale Freies Indien), formalnie utworzonego 2 listopada 1941 roku, z siedzibą w parkowej dzielnicy Berlina, Tiergarten, przy Lichtensteinallee 10. Wbrew nadziejom Subhasa, nowo powstałej placówce było daleko do rangi rządu emigracyjnego. W rzeczywistości była to komórka zajmująca się działalnością propagandową i analityczną. W lipcu Bose wrócił do Niemiec, ale rozczarowany umiarkowaną rangą ZFI, nie omieszkał tego okazać na spotkaniu z kierownictwem Auswärtiges Amt, reprezentowanym przez sekretarza

⁴⁸ L.W. Adamec, *op. cit.*, s. 248–249; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 52.

⁴⁹ Adam von Trott zu Solz, ur. 9 sierpnia 1909 roku w Poczdamie. Później wziął udział w „spisku 20 lipca”, został aresztowany, skazany na śmierć przez Trybunał Ludowy i powieszony 26 sierpnia 1944 roku w Berlinie.

⁵⁰ S.C. Bose, *The Indian Struggle...*, s. 419–433; G. Ciano, *Dziennik 1937–1943*, Pułtusk 2006, s. 626; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 52–57; H. Toye, *op. cit.*, s. 64; A.A. Werth, *op. cit.*, s. 116–118.

stanu Kepplera⁵¹ (sprawującego bezpośredni nadzór nad ZFI) oraz podsekretarza Woermanna⁵². Woermann oskarżył Bose o niewdzięczność, a w wewnętrznym raporcie zasugerował, że indyjskiemu rewolucjonście przydałaby się „narodowo-socjalistyczna reedukacja”⁵³. Nadchodzące tygodnie wpłynęły jednak na złagodzenie postawy obu stron. Bose zdał sobie sprawę, że przybywając do nazistowskiej Europy, nieodwołalnie stanął po stronie państw Osi, a próba zmiany tej sytuacji może go sprowadzić do więzienia – tym razem niemieckiego. Natomiast Niemcy w międzyczasie zbadali przeszłość Hindusa i przekonali się o tym, jakim atutem może być w walce propagandowej. Dnia 29 listopada 1941 roku Bose został przyjęty przez ministra spraw zagranicznych Joachima von Ribbentropa. Tym razem przyjął bardziej uprzejmą postawę, rozpoczynając od podziękowania za gościnę w Niemczech i wsparcie w postaci ZFI. Zarazem jednak powtórzył swoje wcześniejsze postulaty, a, co gorsza, zasugerował nazistowskiemu ministrowi, aby ten przekonał Hitlera do... zmiany fragmentów *Mein Kampf*. Bose, który w międzyczasie zapoznał się z politycznym manifestem przywódcy III Rzeszy, z wielką niechęcią odnalazł w nim niewiarę Hitlera wobec perspektyw indyjskiego ruchu wyzwolenczego oraz aprobatę brytyjskiego panowania w Indiach⁵⁴. Atmosfery spotkania nie ułatwił również fakt, że antybrytyjska diatryba Bosego nie spotkała się z aprobatą von Ribbentropa, znanego prywatnie z anglofilii⁵⁵.

⁵¹ Wilhelm Karl Keppler, ur. 14 grudnia 1882 roku w Heidelbergu. Absolwent gdańskiej Technische Hochschule. Członek NSDAP od 1927 roku (nr leg. 62424) oraz SS od 1932 roku (nr 50816). Główny doradca, a następnie komisarz partii ds. gospodarczych. Od 1938 roku w służbie dyplomatycznej, kolejno w Austrii, Słowacji i w Gdańsku. Od 1939 roku sekretarz stanu, a zarazem prezes rady nadzorczej Deutsche Umsiedlungs-Treuhand GmbH (Niemieckiego Trustu Przesiedleńczego). Współodpowiedzialny za masowe deportacje na terenie Polski i ZSRR. W 1949 roku skazany w „procesie ministerstw” (Wilhelmstraßen-Prozess; przedostatni z procesów norymberskich) na karę 10 lat więzienia, zwolniony po dwóch latach. Zm. 13 czerwca 1960 roku w Friedrichshafen.

⁵² Ernst Woermann, ur. 30 marca 1888 roku w Dreźnie. Od 1919 roku w służbie dyplomatycznej. Członek NSDAP od 1937 roku oraz SS od 1938 roku. W kwietniu 1943 roku mianowany ambasadorem przy tak zwanym rządzie nankińskim Chin (Wang Jingweia). W maju 1945 roku internowany przez Japończyków. W „procesie ministerstw” skazany na siedem lat więzienia, zwolniony po niecałym roku. Zm. 5 lipca 1979 roku w Heidelbergu.

⁵³ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 61.

⁵⁴ „Dobrze pamiętam dziecinne i niezrozumiałe nadzieje, które nagle powstały w latach 1920–1921 w nacjonalistycznych kołach. Anglia miała być na krawędzi upadku w Indiach. [...] Anglia nigdy nie straci Indii, chyba że dopuści do bałaganu w swej machinie administracyjnej, albo zostanie zmuszona do zrobienia tego za pomocą miecza potężnego wroga. Indyjskie powstania nigdy nie zakończą się powodzeniem. [...] jako Niemiec wolałbym daleko bardziej widzieć Indie pod panowaniem brytyjskim niż pod panowaniem innego narodu”. A. Hitler, *Mein Kampf*, München 1938, s. 746–747.

⁵⁵ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 61; R. Hartog, *The Sign of the Tiger: Subhas Chandra Bose and his Indian Legion in Germany, 1941–45*, New Delhi 2001, s. 31; B. Martin, *Deutschland und Japan im Zweiten Weltkrieg 1940–1945. Vom Angriff auf Pearl Harbor bis zur deutschen Kapitulation*, Hamburg 2001, s. 64; G.K. Mookerjee, *Bose and Nazi Germany*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 66, 69; H. Toyne, *op. cit.*, s. 75; A. Werth, *op. cit.*, s. 118–126.

Bose nie czuł się swobodnie w Berlinie, izolowany przez „opiekunów” z Auswärtiges Amt, obawiających się, że niepoprawne wypowiedzi *Netājiego* mogą go zaprowadzić do obozu koncentracyjnego. Większość czasu spędzał w niewielkim kręgu współpracowników, Niemców i Hindusów. Dość często spotykał się również z przebywającymi w Niemczech pronazistowskimi liderami arabskimi. Byli to przede wszystkim wielki mufti Jerozolimy, Muḥammad ‘Amīn al-Ḥusaynī (1895 lub 1897–1974), oraz były premier Iraku, Rashīd ‘Alī al-Kaylānī (1892–1965). Lepiej wiodło się Bosemu w życiu osobistym. W styczniu 1943 roku, na niecały miesiąc przed ostatecznym wyjazdem Bosego z Europy, Emilie powiła ich jedyne dziecko, córkę Anitę (Anita Bose-Pfaff jest emerytowaną profesorką ekonomii, pracowała na uniwersytecie w Augsburgu)⁵⁶.

W ramach działalności ZFI podjęto prace nad uruchomieniem propagandowej stacji radiowej Azad Hind (‘wolne Indie’), czego dokonano 6 stycznia 1942 roku. Nadawała ona sześć godzin dziennie, na falach krótkich (za pośrednictwem stacji przekaznikowych w Huizen pod Hilversum w Holandii oraz w Podębradach w Protektoracie Czech i Moraw), w siedmiu językach: angielskim, hindi-urdu, bengalskim, paszto, telugu, tamilskim oraz gudżarati-marathi. Dnia 28 lutego Bose po raz pierwszy wygłosił przemówienie na falach Azad Hind, kończąc tym samym swoją roczną nieobecność dla świata, jak również zrywając z *incognito* włoskiego dyplomaty. W ciągu poprzednich kilku tygodni sytuacja wojenna zmieniła się diametralnie. Dnia 7 grudnia 1941 roku Japonia zaatakowała Pearl Harbor, a następnie brytyjskie i holenderskie posiadłości w Azji Wschodniej, tym samym przystępując do wojny po stronie państw Osi. W dniu, w którym w eter popłynęło pierwsze berlińskie przemówienie radiowe Bosego, w Singapurze skapitulowało kilkadziesiąt tysięcy brytyjskich żołnierzy, w większości Hindusów. Bose zaczął sobie zdawać sprawę, że Indie może być łatwiej wyzwolić nie z zachodu, tylko ze wschodu⁵⁷.

W kwietniu 1942 roku Japonia zgłosiła swoim sojusznikom inicjatywę podpisania i ogłoszenia wspólnego, japońsko-niemiecko-włoskiego porozumienia, gwarantującego niepodległość dla Indii oraz państw Bliskiego Wschodu znajdujących się pod kuratelą brytyjsko-francuską. Owa propozycja spotkała się z entuzjastycznym przyjęciem ze strony Włoch, ale Niemcy uznali, że jest na to za wcześnie, nie chcąc między innymi zrażać kontrolującego wówczas Syrię i Liban reżimu Vichy. Bose udał się do Rzymu, gdzie 4 i 5 maja odbył kolejno spotkania z hr. Ciano oraz Mussolinim, powracając do koncepcji rządu emigracyjnego z sobą na czele, tym razem pod włoskim parasolem. *Duce* odniósł się pozytywnie do koncepcji Bosego, ale nie odważył się zadziałać samodzielnie, ograniczywszy się do ponownego wezwania o poparcie do Niemców – bez efektu. Warto tutaj zwrócić uwagę, że według trudnej do weryfikacji relacji współpracownika Bosego, A. Elenimittana, to Mussolini zaproponował

⁵⁶ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 62; N.D. Parikh, *op. cit.*, s. 36; M.R. Vyas, *Rare Glimpses of Subhas Chandra Bose's Personality and Thoughts*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 84.

⁵⁷ R. Hartog, *op. cit.*, s. 30–31; B. Martin, *op. cit.*, s. 71.

utworzenie w Rzymie rządu emigracyjnego z Bosem na czele, na co Subhas odpowiedział odmownie, uznając że taki rząd powinien zostać proklamowany w Azji⁵⁸.

Bose wrócił do Berlina, licząc na zmianę stanowiska *Führera* podczas osobistej rozmowy, którą udało się zorganizować prawdopodobnie właśnie dzięki poparciu ze strony Mussoliniego. Do jedynego spotkania Bosego z Hitlerem doszło 29 maja. W jego trakcie niemiecki przywódca wyraził wątpliwość, czy Indie są gotowe do wystąpienia przeciw Brytyjczykom, Bose zaś popełnił niebezpieczny nietakt, powtarzając swoją sugestię zmiany fragmentów *Mein Kampf*. Ostatecznie Hitler ponownie odmówił jawnego poparcia III Rzeszy dla „porozumienia niepodległościowego”, zadeklarował jednak dodatkowe wsparcie finansowe i organizacyjne oraz przyznał Bosemu osobisty immunitet dyplomatyczny. Co zaskakujące, *Führer* nie wykluczył rewizji spornych fragmentów w przyszłych wydaniach *Mein Kampf*⁵⁹.

W kolejnych miesiącach Bose przystąpił z energią do pracy, korzystając z poszerzonych możliwości finansowych ZFI oraz Radia Azad Hind, jak również lepszych osobistych warunków bytowych – otrzymał bowiem do dyspozycji willę w prestiżowej berlińskiej dzielnicy Charlottenburg.

Regularne wystąpienia na falach radiowych skłoniły go do ćwiczeń nad dykcją i retoryką. Zezwolił również na kreowanie siebie jako postaci wodzowskiej⁶⁰. Owa postawa nie była niczym oryginalnym w nazistowsko-faszystowskiej Europie. *Netaji* Bose był pod tym względem takim samym epigonem *duce* Mussoliniego, co *poglavnik* Ante Pavelić w Chorwacji, *fører* Vidkun Quisling w Norwegii czy *vodca* ks. Jozef Tiso w Słowacji. Taka postawa była nieobca również reżimom autorytarnym (*conducător* marszałek Ion Antonescu w Rumunii lub *caudillo* generał Francisco Franco w neutralnej Hiszpanii⁶¹) czy komunistycznym. Stalin bywał podczas Wielkiej Wojny Ojczyźnianej nazywany „wodzem” (*вождь*), nie wspominając o horrendalnym kulcie wobec kolejnych liderów z dynastii Kimów w powojennej i współczesnej Korei Północnej.

Na początku 1942 roku Bose zaangażował się w tworzenie pod niemieckimi auspicjami spośród Hindusów-jeńców z armii brytyjskiej formacji wojskowej, propagandowo nazwanej Legionem Wolnych Indii (Legion Freies Indien). Legion, formalnie stanowiący 950. Indyjski Pułk Piechoty (Indisches Infanterie-Regiment 950)⁶² w ramach Wehrmachtu, utworzony został 26 sierpnia tego roku, ale formowanie zakończono dopiero 16 kwietnia 1943 roku⁶³. Pod koniec roku formowana

⁵⁸ G. Ciano, *op. cit.*, s. 739–740; A. Elenimittan, *Account of Subhas-Mussolini Interview*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 90.

⁵⁹ B. Martin, *op. cit.*, s. 76–77.

⁶⁰ F. Saito, T. Hayashida, *To Delhi! To Delhi!*, [w:] *A Beacon Across Asia...*, s. 133–134; M.J. Getz, *op. cit.*, s. 70–71.

⁶¹ A na mniejszą skalę, także wobec Piłsudskiego i Rydza-Śmigłego w sanacyjnej Polsce.

⁶² G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, t. 13: *Die Landstreitkräfte 801–13400*, Osnabrück 1976, s. 153.

⁶³ Szerzej zob. L. Molendowski, *Legion Wolne Indie*, „Poligon” 2009, nr 3 (14), s. 84–89.

w Königsbrück pod Dreznem i składająca się z trzech batalionów jednostka liczyła 2593 ludzi, z czego 56% stanowili hinduiści, 20% Sikhowie, a 19% muzułmanie. W trakcie organizacji legionu doszło do kolejnego sporu pomiędzy Bosem a Niemcami. Berlin traktował hinduską formację na takich samych zasadach jak inne, tworzone pod parasolem III Rzeszy formacje narodowe lub etniczne, czyli jako jednostki w składzie niemieckiego wojska (Wehrmachtu albo Waffen-SS) albo policji. Natomiast Bose domagał się dla legionistów statusu oddzielnej, sojuszniczej siły zbrojnej pod tylko operacyjnym dowództwem niemieckim. Szczegóły sporu dotyczyły między innymi obecności niemieckich oznak (obok indyjskich) w umundurowaniu, służby Niemców-oficerów i podoficerów na etatach w jednostce, oddawania wzajemnych honorów czy wreszcie formuły składanej przez rekrutów przysięgi⁶⁴.

Bose liczył, że legion będzie wykorzystany jako forpocztą niemieckich wojsk w Indiach, gdy Wehrmacht dotrze do Azji Środkowej i Afganistanu. Owo założenie uznawał zarazem za warunek utrzymania kruchego morale jednostki. W lipcu 1942 roku Niemcy postanowili jednak wykorzystać Hindusów w służbie na kontynencie lub w Afryce Północnej. Do skierowania legionu na front libijski nie doszło prawdopodobnie ze względu na sprzeciw dowodzącego Afriki Korps, feldmarszałka Rommla, który miał się wyrazić, że „pole bitwy nie jest miejscem do testowania pomysłów Auswärtiges Amt”. W efekcie legion został rozmieszczony w rozproszeniu wzdłuż Wału Atlantyckiego, co oczywiście negatywnie wpłynęło na morale żołnierzy, doprowadzając do lokalnych aktów niesubordynacji wobec niemieckich przełożonych. Dodatkowo klęska Wehrmachtu pod Stalingradem na początku 1943 roku przekreśliła realność użycia legionu w inwazji na Indie. Wreszcie po uznaniu przez Niemcy i Włochy w drugiej połowie 1942 roku Indii za część japońskiej strefy wpływów, Berlin i Rzym utraciły zainteresowanie Bosem i jego sprawą. Na skutek tych zmian sytuacja Subhasa w Niemczech uległa poważnemu pogorszeniu, co tym bardziej utwierdziło go w decyzji o opuszczeniu Europy⁶⁵.

Myśl o powrocie do Azji pojawiła się w otoczeniu Subhasa zapewne wkrótce po przystąpieniu Japonii do wojny, a kwestia niemieckiej pomocy w przerwaniu została poruszona w trakcie spotkania Bosego z Hitlerem. Jeszcze w lutym 1942 roku *Netaji* nawiązał kontakty z japońskim ambasadorem w Berlinie, baronem Ōshimą⁶⁶. Japończyk początkowo odnosił się do Hindusa z uprzejmą rezerwą, co jednak

⁶⁴ R. Hartog, *op. cit.*, s. 46 *passim*; H.-W. Neulen, *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*, München 1985, s. 357.

⁶⁵ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 72; H. Toye, *op. cit.*, s. 70.

⁶⁶ Ōshima Hiroshi (大島浩), ur. 19 kwietnia 1886 roku. Od 1934 roku attaché wojskowy w Berlinie. W 1938 roku przeniesiony do rezerwy (w stopniu gen. dyw.), przeszedł do służby dyplomatycznej, obejmując kierownictwo ambasady w Niemczech, które sprawował (z przerwą w latach 1939–1941) do maja 1945 roku. Gorący zwolennik nazistów, bezskutecznie starał się zachęcić Tokio do udziału w inwazji na ZSRR. Jego raporty były przechwytywane przez Aliantów, stając się

zmieniło się pod koniec roku, w związku z tak zwanym kryzysem „pierwszej Indyjskiej Armii Narodowej”⁶⁷.

W celu wyjaśnienia tego konfliktu należy się cofnąć o kilkanaście miesięcy. W 1940 roku, w obliczu przygotowań do otwarcia konfliktu w Azji Wschodniej, Japończycy podjęli przyspieszone starania o uzyskanie poparcia rodzimej ludności w posiadłościach kolonialnych Aliantów – Birmie, Malajach, Indonezji (wówczas Holenderskie Indie Wschodnie) i na Filipinach. W ramach tych przygotowań utworzono kilka niewielkich, kadrowych komórek wywiadu armii, tzw. *kikan* („agencji”). Jedną z nich była przeznaczona do działania na Malajach (wt. w Singapurze) oraz na Sumatrze *F-Kikan*⁶⁸, utworzona we wrześniu 1941 roku i kierowana przez mjr. Fujiwarę Iwa’ichiego (1908–1986). Fujiwara postanowił oprzeć się między innymi na licznej na Półwyspie Malajskim mniejszości hinduskiej, nawiązując współpracę z Indyjską Ligą Niepodległościową (IIL, Indian Independence League), kierowaną przez mieszkającego w Japonii działacza niepodległościowego Rashbehari Bosego (1886–1945)⁶⁹. Bezpośrednio w działalność stacjonującej wówczas w Bangkoku *F-Kikan* zaangażował się lider tamtejszej filii IIL, Giani Pritam Singh, oddając do dyspozycji siatkę swoich współpracowników na Półwyspie Malajskim. Co znaczące, Singh nawiązał również korespondencję z przebywającym w Europie Bossem, który w styczniu 1942 roku utworzył w Berlinie filię IIL⁷⁰.

Po japońskiej inwazji na Malaje Fujiwara pozyskał kolejnego sojusznika. Dnia 11 grudnia w czasie walk o Perak japońskie czołgi rozbiły 1. kompanię 14. pułku pendzabskiego (1/14th Punjab Regiment). Jeden z sikhijskich oficerów tej jednostki, mjr Mohan Singh (1909–1989), w ostatniej chwili zdezerterował na stronę Japończyków. Skierowany do *F-Kikan*, nawiązał szybko nić porozumienia z G.P. Singhem (również sikhem), a za jego pośrednictwem – z Fujiwarą. Mohan zasugerował powołanie u boku Japończyków indyjskiej formacji zbrojnej. Owa koncepcja została zaakceptowana, a w efekcie wkrótce M. Singh został dowódcą tak zwanej „pierwszej” Indyjskiej Armii Narodowej. Podstawą kadrową nowej formacji byli żołnierze armii Indii Brytyjskich, wzięci do niewoli podczas japońskich operacji na przełomie 1941 i 1942 roku. W samym Singapurze Japończycy pojмали około 45 tys. hinduskich żołnierzy. INA zaczęła dość szybko rosnać w siłę, ale, niestety, atmosfera wokół niej się pogarszała. Jedną z przyczyn konfliktu była nieufność Tokio wobec lojalności Hindusów – tym mocniejsza, im większa była liczba ludzi

---

cennym źródłem wywiadowczym. W 1948 roku skazany wyrokiem Międzynarodowego Trybunału na Dalekim Wschodzie na dożywocie, zwolniony w 1955 roku. Zm. 6 czerwca 1975 roku w Tokio.

⁶⁷ B. Farwell, *Armies of the Raj: From the Mutiny to Independence, 1858–1947*, New York 1989, s. 331.

⁶⁸ „F” to skrót od nazwiska dowódcy. Szerzej zob. I. Fujiwara, *F. Kikan: Japanese Army Intelligence Operations in Southeast Asia during World War II*, Hong Kong 1983.

⁶⁹ Rashbehari i Subhas nie byli bezpośrednimi krewnymi.

⁷⁰ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 79–80; B. Martin, *op. cit.*, s. 68–69.

w jej szeregach – jak również wiele konfliktów personalnych, w które popadł Mohan Singh, przede wszystkim z Rashbehari Bosem oraz następcą Fujiwary na stanowisku dowódcy „malajskiej” *kikan* od kwietnia 1942 roku, płk. Iwakuro Hideo. Narastające animozje doprowadziły ostatecznie do aresztowania Mohana oraz rozwiązania INA w grudniu 1942 roku. Japończycy zdawali sobie jednak sprawę, że INA ma zbyt duży potencjał, aby z niego rezygnować, tym bardziej że oddziały Rikugun (japońskiej armii) w międzyczasie zaczęły się zbliżać do granicy Indii na froncie birmańskim. W obliczu narastającego sporu pomiędzy M. Singhem a Rashbehari Bosem, konieczny był wybór jednego przywódcy, zdolnego opanować zarówno kwestie polityczne, jak i uzyskać lojalność żołnierzy. Za namową Iwakuro postanowiono, że najlepszym rozwiązaniem będzie sprowadzenie z Europy do Azji Subhasa Bosego. Ów plan spotkał się z poparciem IIL, która jeszcze 23 czerwca 1942 roku na konferencji w Bangkoku wezwała *Netajiego* do przybycia do Azji, a Japończyków – do umożliwienia mu powrotu⁷¹.

Kluczowym problemem była oczywiście droga przetrzutu. Jedynym kanałem bezpośredniej fizycznej komunikacji pomiędzy Japonią a nazistowską Europą były wówczas rejsy okrętów podwodnych, wykorzystywane głównie do przewozu cennych, a niewielkich objętościowo surowców, dokumentacji technicznej oraz, rzadziej, ludzi.

Bose opuścił Europę 9 lutego 1943 roku, wypływając z Kilonii na pokładzie niemieckiego okrętu podwodnego „U 180”. Dowódcą tego nowo zbudowanego okrętu typu IX D1 był kmdr por. (*Fregattenkapitän*) Werner Müsenberg. Przerzut Bosego, któremu towarzyszył osobisty sekretarz Abid Hassan, nie był głównym celem podjętego rejsu. Najważniejsze było dostarczenie do Japonii dokumentacji technicznej i przykładowych egzemplarzy wielu niemieckich broni lub urządzeń, między innymi planów okrętu podwodnego typu IX. Oprócz tego Müsenberg otrzymał zgodę na podjęcie – w bezpiecznych akwenach – polowania na statki alianckie. Z możliwości tej skorzystał, zatapiając 18 kwietnia na wysokości Przyładku Dobrej Nadziei brytyjski zbiornikowiec „Corbis” (8 132 BRT). W międzyczasie 5 kwietnia z Penangu (Malaje) wyruszył japoński okręt podwodny „I 29” (dowódca kmdr Izu Jūichi). Do spotkania obu jednostek doszło 23 kwietnia w odległości 450 Nm na południe od Madagaskaru. Zła pogoda nie pozwoliła jednak na natychmiastową wymianę ładunku oraz pasażerów – udało się tego dokonać dopiero 27 kwietnia. Z okrętu japońskiego na niemiecki przeszło dwóch oficerów Kaigun (japońskiej marynarki wojennej), w drugą stronę zaś Bose i Hassan. Dnia 7 maja „I 29” zacumował w bazie Sabang na Sumatrze⁷².

⁷¹ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 82–83; B. Martin, *op. cit.*, s. 77; S.C. Mercado, *The Shadow Warriors of Nakano. A History of the Imperial Japanese Army's Elite Intelligence School*, Dulles 2002, s. 72.

⁷² M. Felton, *Yanagi: The Secret Underwater Trade Between Germany & Japan 1942–1945*, Barnsley 2005, s. 83–86.

Prawdopodobnie wyjazd Bosego z Niemiec nastąpił w najlepszym momencie, gdyż jego dalszy pobyt mógł się zakończyć tragicznie. Otóż ze wspomnień Waltera Schellenberga, kierownika Głównego Wydziału Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA, Reichssicherheitshauptamt), wynika, że w tym właśnie okresie niemiecka policja polityczna podjęła podejrzenia, iż Bose jest... wyszkolonym w Moskwie agentem Kominternu, co było oczywiście absurdem⁷³.

Z Sumatry Bose udał się drogą lotniczą do Japonii (była to pierwsza z trzech wizyt w tym kraju, jakie miał odbyć w ciągu kolejnych dwóch lat). Po przybyciu do Tokio 16 maja zamieszkał w hotelu „Imperial”, a w kolejnych dniach odbył wiele spotkań z wojskowymi i urzędnikami, jak również wizyt w jednostkach, szkołach i fabrykach. Dnia 1 czerwca po raz pierwszy spotkał się z Rashbehari Bosem, ustalając przy tym proces przekazania władzy w ramach IIL. Dwukrotnie, 10 i 14 czerwca, odbył dłuższe spotkania z premierem Tōjō, uzyskując odeń poparcie dla indyjskiej walki u boku Japonii – niestety, bez konkretnych obietnic. Dnia 19 czerwca wystąpił na konferencji prasowej, 21 czerwca – w radiu, a 23 czerwca – przed tłumem zgromadzonym w parku Hibiya⁷⁴.

Dnia 29 czerwca wyleciał wspólnie z Rashbehari Bosem z Japonii, a 2 lipca obaj dotarli do Singapuru, znanego wówczas pod japońską nazwą Shōnan. Dwa dni później w budynku „Cathay” *Netaji* formalnie przejął od Rashbehari Bosego przywództwo nad IIL. W dniu 5 lipca Bose ponownie odbył spotkanie z Tōjō, a następnego dnia w obecności japońskiego premiera odebrał efektowną paradę INA, która ze względów propagandowych została chwilowo wyposażona w ciężkie uzbrojenie, między innymi w samochody pancerne⁷⁵.

Dnia 25 lipca 1943 roku Bose przybył z krótką wizytą do Bangkoku. W jej trakcie odbył liczne spotkania z lokalną diasporą indyjską, japońskimi dowódcami wojskowymi oraz ambasadorami Niemiec i Włoch w Tajlandii, jak również został przyjęty na uroczystym obiedzie przez tajskiego ministra spraw zagranicznych, gen. Wichit Wathākana (1898–1962). Do spotkania Bose z premierem (*de facto* dyktatorem) marszałkiem Phlæk Phibun Sōngkhramem (1897–1964) nie doszło, gdyż ten przebywał wówczas poza stolicą. Dnia 28 lipca *Netaji* poleciał z Bangkoku do Rangunu, gdzie wziął udział w uroczystych obchodach ogłoszenia niepodległości przez Birmę. Prosto z Rangunu Bose ponownie udał się do Tajlandii – tam przebywał w dniach 4–9 sierpnia. W ciągu tych kilku dni udało mu się spotkać z Phibunem i uzyskać zgodę tajskiego przywódcy na przejście INA z Malajów

⁷³ M.J. Getz, *op. cit.*, s. 83–84.

⁷⁴ S.C. Mercado, *op. cit.*, s. 76–77; T. Nakajima, *Bose of Nakamura: An Indian Revolutionary in Japan*, New Delhi 2005, s. 288–289; M. Shigemitsu, *Japan and Her Destiny: My Struggle for Peace*, London 1958, s. 292–293.

⁷⁵ M. Fujita, *Mō hitotsu no Rikugun heikishi: Shirarezaru rokaku heiki to dō meigun no jittai*, Tōkyō 2004, s. 268–269; K. Gotō, *Tensions of Empire: Japan and Southeast Asia in the Colonial & Postcolonial World*, Singapore 2003, s. 55; S.C. Mercado, *op. cit.*, s. 77–78; T. Nakajima, *op. cit.*, s. 289; A.M. Sahay, *Assessment of Subhas Chandra Bose*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 230–231.

do Birmy, w zamian za co w marcu 1944 roku lokalna IIL przekazała rządowi Tajlandii „donację” w wysokości 100 tys. bahtów. Następnie Bose udał się z dwudniową (9–10 sierpnia) wizytą do Sajgonu. We wrześniu Bose ponownie odwiedził Birmę i Tajlandię, spotykając się przy tych okazjach z Ba Mawem i Phibunem⁷⁶.

Dnia 21 października 1943 w Singapurze proklamowano utworzenie Tymczasowego Rządu Wolnych Indii (ang. Provisional Government of Azad Hind – PGAH; hind. Ārzi Hukūmat-e Āzād Hind), w którym Bose objął stanowiska premiera oraz ministra spraw zagranicznych. Trzy dni później PGAH wypowiedział wojnę Wielkiej Brytanii oraz Stanom Zjednoczonym. Tymczasowy Rząd został uznany przez Japonię, Niemcy (28 października), Włoską Republikę Społeczną („Salò”, 1 listopada), Tajlandię, Chorwację oraz marionetkowe państwa „Wielkiej Azji Wschodniej”: Mandżukuo, rząd nankiński Chin, Birmę i Filipiny. W międzyczasie Bose udał się po raz drugi do Japonii, gdzie dotarł 31 października. W dniach 5–6 listopada wziął udział w zorganizowanej w Tokio Konferencji Wielkiej Azji Wschodniej (jap. *Dai Tō-A kaigi*), w której uczestniczyli również: premier Mandżukuo, Zhang Jinghui (1871–1959); przedstawiciel Tajlandii, książę Wan Waithayakon (1891–1976); lider rządu nankińskiego, Wang Jingwei (1883–1944); *adipadi* (głowa państwa) Birmy, Ba Maw (1893–1977) oraz prezydent Filipin, José P. Laurel (1891–1959). Oprócz Bosego w skład delegacji PGAH na konferencję weszli szef sztabu INA, gen. bryg. Jaganath Rao Bhonsle (1907–1963), sekretarz gabinetu Anand Mohan Sahay (1898–1981), osobisty sekretarz *Netajiego*, mjr Abid Hassan, oraz lekarz ppłk dr D.S. Raja⁷⁷.

Po zakończeniu konferencji Bose pozostał jeszcze przez kilka dni w Japonii, między innymi odbywając 13 listopada spotkanie z japońskim premierem Tōjō Hideki. Do Singapuru powrócił okrężną drogą, składając przy okazji wizyty w Szanghaju i Nankinie (17–22 listopada), gdzie spotkał się z Wang Jingweiem, a następnie w Manili na Filipinach. W dniach 10 i 13 grudnia złożył jednodniowe wizyty w Palembangu (pd. Sumatra) oraz Kuchingu (Sarawak) – ich celem były spotkania z lokalnymi społecznościami hinduskimi⁷⁸.

Podczas *Dai Tō-A kaigi* Tōjō ogłosił, że pod kuratelę PGAH, jako załączek własnego terytorium, zostaną przekazane archipelagi Andamanów i Nikobarów, zajęte

⁷⁶ B. Maw, *Breakthrough in Burma: Memoirs of a Revolution, 1939–1946*, New Haven 1968, s. 352–353; E.B. Reynolds, *The Indian Community and the Indian Independence Movement in Thailand during World War II*, [w:] *Southeast Asian Minorities in the Wartime Japanese Empire*, red. P.H. Kratoska, London 2002, s. 178–180; F. Saito, T. Hayashida, *op. cit.*, s. 184

⁷⁷ B. Martin, *op. cit.*, s. 201; S.C. Mercado, *op. cit.*, s. 78–79; B. Mussolini, *Opera omnia*, t. 32: *Dalla liberazione di Mussolini all'epilogo della Repubblica Sociale Italiana (13 settembre 1943–28 aprile 1945)*, Firenze 1960, s. 215; A.M. Sahay, *op. cit.*, s. 232.

⁷⁸ S.C. Bose, *Chalo Delhi: Writings and Speeches 1943–1945*, ed. S.K. Bose, S. Bose, Calcutta 2007, s. 167; E.P. Hoyt, *Warlord: Tojo Against the World*, New York 2001, s. 174; P. Mukherji, *Netaji Subhas Chandra Bose and the Indian Liberation Movement in East Asia*, New Delhi 2008, s. 156–212; O.K. Gin, *The Japanese Occupation of Borneo, 1941–1945*, New York 2011, s. 66.

przez japońską marynarkę, odpowiednio: w marcu i lipcu 1942 roku. Wkrótce Bose udał się z kilkudniową (29 grudnia 1943 roku – 1 stycznia 1944 roku) wizytą na ów pierwszy wyzwolony skrawek Indii, w ramach której dokonał uroczystego wciągnięcia *tirangā*, czyli flagi narodowej w trzy poziome pasy: szafraonowy, biały i zielony (wzięte z flagi INC), oraz nadania obu grupom wysp nowych nazw, odpowiednio: Shahīd („męczenników”) i Svarāj („niepodległości”). Dnia 31 grudnia Bose zwiedził Cellular Jail, jedno z najcięższych więzień w kolonialnych Indiach. Dla niego było symbolem reżimu brytyjskiego, nie wiedział jednak, że w jednym z nieobjętych zwiedzaniem skrzydeł Japończycy w podłych warunkach trzymają aresztowanych przez siebie mieszkańców wysp. Prosto z Andamanów Bose udał się do Bangkoku, gdzie spędził tydzień (m.in. ponownie spotkał się z Phībunem), a 7 stycznia 1944 przyleciał do Rangun – tam w międzyczasie, za zgodą Ba Māwa, przeniesiono siedzibę PGAH. W lutym 1944 roku Bose mianował gen. bryg. A.D. Loganathana (1888–1949) na stanowisko komisarza Andamanów i Nikobarów ze strony PGAH. Formalna administracja została ustanowiona 21 marca, w rzeczywistości jednak realną władzę na wyspach do końca wojny sprawowali Japończycy⁷⁹.

W październiku 1944 roku Bose złożył ostatnią wizytę w Japonii, gdzie został przyjęty przez następcę Tōjō (od 22 lipca), premiera Kuniaki Koiso (1880–1950). W trakcie tego pobytu Bose podjął nieudaną próbę kontaktu z sowieckim ambasadorem Jakowem Malikiem (1906–1980). Pod koniec tr. *Netaji* złożył kolejną kilkudniową (1–5 grudnia) wizytę w Szanghaju, w trakcie której odbył wiele spotkań z lokalnymi komórkami IIL oraz rekrutami do INA⁸⁰.

Dnia 15 stycznia 1945 Bose odwiedził Bangkok, gdzie spotkał się z nowymi liderami Tajlandii, regentem Pridi Phánomyngiem (1900–1983) oraz premierem Khuangiem Aphaiwongiem (1902–1968). Został przyjęty uprzejmie, nie wiedział jednak, że obaj przywódcy w międzyczasie podjęli starania o przejście do obozu Aliantów⁸¹.

W obliczu zbliżających się do Rangun wojsk brytyjskich, 24 kwietnia 1945 roku podjęto decyzję o przenosinach PGAH do Bangkoku. Ze względu na brak dostępnych samolotów oraz rozmiar grupy (ponad 1000 ludzi, w tym 800 żołnierzy i 100 żołnerek INA), podróż odbyto łądem, w dużej mierze piechotą. W efekcie Bose dotarł do stolicy Tajlandii dopiero w połowie maja. Owa ucieczka nie złamała jednak, przynajmniej na zewnątrz, ducha *Netajiego*. Po przybyciu do Bangkoku (między 13 a 15 maja) oznajmił swoim współpracownikom, iż „Indie

⁷⁹ B. Maw, *op. cit.*, s. 352–353; G.S. Dhillon, *The Last Straw that Broke the Back of the British Empire*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 129; E.B. Reynolds, *op. cit.*, s. 180; R. Roychowdhury, *Black Days in Andaman and Nicobar Islands*, New Delhi 2004, s. 150–162; A.M. Sahay, *op. cit.*, s. 234–235.

⁸⁰ S.C. Mercado, *op. cit.*, s. 172–173; M. Thampi, *Indians in China 1800–1949*, New Delhi 2005, s. 207–208.

⁸¹ E.B. Reynolds, *op. cit.*, s. 181.

walczą dalej, a droga do Delhi to droga do wolności. Ale jest wiele dróg do Delhi”⁸². Obecność PGAH nie była mile widziana przez władze tajskie, a Bose również nie czuł się w Bangkoku najlepiej – między innymi zniszczenie przez alianckie lotnictwo dwóch lokalnych elektrowni zakłóciło działalność stacji radiowej, będącej dla niego ważnym środkiem przekazu. W związku z tym zwrócił się z prośbą do japońskiego ambasadora o pomoc w relokacji władz Wolnych Indii z dala od strefy działań Aliantów, najlepiej do jednego z miast północnych Chin lub Mandżukuo. Za tym wyborem stała również chęć znalezienia się blisko sowieckiej granicy – Bose bowiem wierzył, że w odpowiednich okolicznościach uda mu się uzyskać wsparcie Sowietów. Prośba została jednak przez Tokio zignorowana⁸³.

Dnia 21 maja w publicznym przemówieniu Bose ponowił wolę walki o niepodległe Indie, uznając niedawną klęskę za odwrót taktyczny i porównując ówczesną sytuację do nieudanego Powstania Wielkanocnego w Irlandii (1916 r.) oraz... bitwy o Stalingrad. Zaniepokojony trwającymi w Indiach negocjacjami pomiędzy wicekrólem Lordem Wavellem a INC, podjął 18 czerwca decyzję o przeniesieniu się do Singapuru, gdzie mógłby wykorzystać silniejszą aparaturę radiową. Zabrał z sobą tylko najbliższych współpracowników – reszta administracji PGAH pozostała w Tajlandii⁸⁴.

W międzyczasie Japończycy podjęli decyzję o rozwiązaniu INA. Główną przyczyną tej decyzji, obok ogólnych braków zaopatrzeniowych, była obawa o lojalność formacji, wzmocniona niedawną zdradą ze strony Birmańskiej Armii Narodowej gen. Aung Sana. Co ciekawe, inicjatorem rozwiązania był... ambasador przy rządzie Wolnych Indii, Hachiya Teruo. Dnia 27 lipca Tokio nakazało dowództwu Nampō-gun (Południowej Grupy Armii) podjęcie przygotowań do likwidacji INA, z wyjątkiem niewielkiej (200–300 osób) gwardii osobistej, która miała być pozostawiona *Netajiemu*. Do wykonania tego planu nie doszło w związku z zakończeniem wojny⁸⁵.

Kapitulacja Japonii (15 sierpnia) zastała Bosego w Singapurze. Rankiem następnego dnia wyleciał do Bangkoku, gdzie odbył wiele spotkań ze współpracownikami oraz wydał ostatnie proklamacje w imieniu PGAH. Rankiem 17 sierpnia przeleciał do Sajgonu, gdzie uzyskał pomoc w przedostaniu się do ZSRR, ze strony dowodzącego *Nampō-gun*, marsz. Terauchi Hisa’ichiego. Bosemu przyznano dwa miejsca, dla siebie oraz jednego współpracownika (otrzymał je płk Habib-ur-Rehman) w samolocie transportowym, którym do Dairen

⁸² S. Rawal, *I.N.A. Saga*, Allahabad 1946, s. 210.

⁸³ B. Maw, *op. cit.*, s. 356–358; E.B. Reynolds, *op. cit.*, s. 181–183, 190.

⁸⁴ S. Rawal, *op. cit.*, s. 2–3, 229–236.

⁸⁵ E.B. Reynolds, *op. cit.*, s. 184.

(ob. Dalian) udawała się japońska delegacja, na czele z gen. dyw. Shidei Tsunamasa, nowo mianowanym zastępcą szefa sztabu Armii Kwantuńskiej⁸⁶.

Dnia 18 sierpnia, około godziny 14.30, podczas startu po międzyładowaniu (w celu uzupełnienia paliwa) w Taihoku (ob. Tajpej) na Tajwanie samolot uległ rozbiciu i spaleni. Generał Shidei, pilot mjr Takizawa oraz trzech pasażerów zginęło na miejscu, natomiast ciężko poparzony Bose zmarł około godziny 20.00–20.30 w szpitalu. Pozostałych pięć osób, w tym Habib-ur-Rehman, przeżyło katastrofę. Dnia 20 sierpnia zwłoki *Netajiego* skremowano i złożono w Nishi Hongan-ji, największej świątyni szintoistycznej w Taihoku. W dniu 5 września prochy zostały potajemnie przewiezione przez płk. Habib-ur-Rehmana do Tokio, a 18 września pochowano je na cmentarzu buddyjskiej świątyni Renkōji, gdzie znajdują się do dziś. Pomnik Bosego w Renkōji stał się stałym punktem wizyt indyjskich przywódców w Japonii, między innymi premiera Nehru w 1957 roku, prezydenta Rajendry Prasada rok później czy premier Indiry Gandhi w 1969 roku⁸⁷.

Okoliczności śmierci Bosego nie są w pełni wyjaśnione. Według najbardziej prawdopodobnej wersji, po prostu zginął 18 sierpnia. Prawie natychmiast pojawiły się jednak przypuszczenia, żywe do dziś w powojennych Indiach, jakoby w rzeczywistości Bose przeżył wojnę. Dwie najbardziej popularne teorie sugerują, że Bosemu udało się dotrzeć do ZSRR, gdzie został osadzony w łagrze przez Sowieców bądź wrócił do Indii pod zmienionym nazwiskiem i zmarł jako hinduistyczny asceta-pustelnik. Sprawa śmierci Subhasa była obiektem prac kilku komisji państwowych, ostatnio parlamentarnej w latach 1999–2006. Na popularność teorii spiskowych wpłynęła nie tylko osobista popularność *Netajiego*, ale także wyjątkowy moment śmierci, jak również jej podobieństwo do niepotwierdzonej informacji podanej przez Reutersa w 1941 roku.

Oskar Myszor

“Indian Pilgrim”: Political Travels of Subhas Chandra Bose (1897–1945?)

Summary

The purpose of this article is to present the history of foreign travels of Subhas Chandra Bose (beng. Śubhāṣ Ćôndra Bôṣu), a prominent activist of the Indian independence movement in the interwar period and during World War II, with particular attention to his wandering undertaken in order to gain support for the struggle for India's independence. Bose spent almost ¼ of his 48-year life abroad, with more than eight years in Europe, and two in Japan-occupied East Asia.

⁸⁶ *Report of the Netaji Inquiry Committee*, New Delhi 1956, www.subhaschandrabose.org/snk01.php, dostęp: 28.12.2012; F. Saito, T. Hayashida, *op. cit.*, s. 220–230.

⁸⁷ H.R. Khan, *Last Days of Netaji Subhas Chandra Bose*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 281–282; M. Kyoei, *Ashes of Subhas Chandra Bose*, [w:] *ibidem*, s. 263–264; S.C. Mercado, *op. cit.*, s. 237; M. Gandhi Nathan, *My Memories of Netaji and the I.N.A.*, [w:] *Forgotten Images...*, s. 179–180.

Bose is a figure virtually unknown in Polish historiography; that is why I try to sketch his biography. Early western biographies of Subhas showed him in a negative or dismissive light. On the other hand, in India a large number of biographies were written in a hagiographical spirit, describing Bose as a martyr killed for the freedom of India, or considering his activity in the context of alternative history. In the last two decades, however, quite a few works depicting him in a more objective way were created. Most publications on Bose focus on his activities during World War II, i.e. on his stay in Germany and Italy in the the period of 1941–1943, and on his return to East Asia and leadership over the Indian National Army (INA) alongside Japan in the period of 1943–1945. Also a big part of this text is devoted to that time, but first of all I would like to introduce a less well known period of several years (with breaks) when Bose stayed in Europe (including a visit to Poland) in the 1930s, which seriously affected the final shaping of his views and political agenda.